

Am prezentat cu un prilej recent<sup>1</sup> o sinteză, firește susceptibilă de completări și îmbunătățiri, din multele informații păstrate în arhive și care privesc acțiunea constantă de protejare a izvoarelor istoriei, și în primul rând a monumentelor istorice, din această zonă a țării extrem de bogată în vestigii arheologice, de arhitectură și artă. Aici, adăugăm acestora încă câteva din datele necesare, credem, conservării și restaurării monumentelor, dar și mai bune cunoașteri a unor detalii referitoare la „istoria” intervențiilor asupra lor. Am putea spune că acestea ne ajută să constituim, la scară mică, de sigur, o *istorie a istoriei!*

I. Un obiectiv cu numeroase semnificații pentru istoria românilor transilvăneni, care a preocupat pe conservatorii de monumente dar și pe istoricii români imediat după 1918, a fost *biserica „Sf. Nicolae” din Hunedoara*<sup>2</sup>. Am spus imediat după 1918, căci la 11 august 1922 Al. Lapedatu, însoțit de M. Roska și R. Wagner, cercetează monumentul stabilind cu autoritățile locale mijloace de restaurare. Iar în anul următor Comisiunea Monumentelor Istorice — Secția pentru Transilvania acordă un prim ajutor material, la început pentru intervenții urgente, apoi pentru consolidări și conservare, care ajutor se va stabili în anii următori<sup>3</sup>. Totuși lipsa de fonduri pe măsura cerințelor nu a permis mai multă vreme — din 1934 parohia apelează chiar la chetă publică — abordarea restaurării monumentului într-un proiect total. În 1936 se acorda totuși un ajutor neînsemnat pentru mici reparații; în anul următor arh. Wagner întocmește la 22 aprilie, *Devizul* asupra lucrărilor și materialelor necesare. Acesta prevedea: scoaterea poditurii și a umpluturii din altar, naos și spațiul turnului; reparații la zidurile interioare, a bolților — la intrados și extrados —, reparații și completări la tavanul pronaosului; executarea unei podituri noi impregnate cu carbolineum; înlocuirea lemnăriei putrede din turn; spargerea zidului din pod pentru execuția unei uși de-asupra pronaosului, ca și a unor ferestre la turn; reparații de mobilier și execuția din nou a unor piese; curățirea și impregnarea iconostasului. Toate însumau 82.266 lei<sup>4</sup>. În același timp I. Mihail cercetează fresca, constatând burdușeli și o afumare consistentă, pe referatul său Artur Verona indicând ca pictura să nu se spele ci să se curețe doar<sup>5</sup>. La 27 octombrie 1939 Wagner înainta Comisiunii *Prelimi-*

<sup>1</sup> Vezi articolul nostru, *Despre activitatea de ocrotire a patrimoniului cultural național în județul Hunedoara*, în „Sargetia”, XV, 1981, p. 353—362.

<sup>2</sup> N. Iorga, Șt. Balș, *Historie de l'art roumain*, 1922, p. 158; Șt. Metes, *Zugravii bisericilor românești*, în „ACMIT”, 1926—28, p. 114—115; V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în „ACMIT”, 1930, p. 65—70.

<sup>3</sup> I. Opris, *op. cit.*, p. 354. Din păcate chiar aceste lucrări au contribuit la pierderea unor elemente originare ale monumentului.

<sup>4</sup> Arh. CMI, Fond 5.23, Dos., Biserica română unită Hunedoara.

<sup>5</sup> Restaurarea frescei a fost considerată lucrare aparte, fiind necesară și aprobarea Comisiei Superioare de pictură bisericească.

narul asupra reparațiilor și întregirilor necesare, prin care se stabileau: *în exterior* — spoirea fațadelor cu lapte de var de ciment; repararea acoperișului de eternit la turn și navă; execuția unor jghiaburi și burlane la turn; reparații la trotuar și amenajarea canalizării; *în interior* — reparații la bolți; consolidarea cupolei; scoaterea și înlocuirea umpluturii infestate din altar și navă, consolidarea tavanului pronaosului și la turn; spargerea zidului turnului pentru amenajarea intrării în pod și instalarea de ferestre la etajele sale; se mai adăugau lucrările de timplărie, vopsitorie și pentru recondiționarea iconostasului care, cu toate materialele necesare, ridicau costul lucrării la 212.130 lei<sup>6</sup>.

Abia în anul 1940 șantierul întrunește toate condițiile pentru a fi deschis: în primul rând s-au adunat banii necesari, 160.000 lei pentru restaurarea picturii și 212.130 lei pentru restaurarea edificiului, apoi expertiza definitivă a picturii, făcută de prof. Virgil Simionescu și definitivarea proiectului de restaurare, reluat de H. Teodoru. La 12 aprilie 1940 V. Simionescu referă asupra picturii constatînd că peste frescă s-a operat o intervenție de către un pictor al Comisiunii Monumentelor Ungare, înainte de 1914, care a condus, prin fixarea culorilor cu ulei, la serioase alterări; că iconostasul se putea spăla, urmînd să fie retușate fondurile aurite și apoi revenisată piesa<sup>7</sup>. Și referatul pictorului I. Mihail din 22 august 1940 amintea fixarea stratului pictural cu ulei peste murdăria și fumul sedimentate în decursul vremii, el opinînd pentru acordarea lucrării pe seama unui pictor autorizat<sup>8</sup>.

Pornind de la spargerile de zidărie — pe care le respinge — H. Teodoru cercetează în acel an, înaintea definitivării planurilor, monumentul, întocmind un *Memoriu* de restaurare și un relevu ale căror date le consideră susceptibile de modificare în funcție de rezultatul lucrărilor de restaurare.

Îată concluziile sale: 1. Faza I de construcție a edificiului cuprindea doar naosul și altarul, în care sens pleda zidăria exterioară păstrată pînă la cornișă, bolțile altarului, arcul dintre naos și altar, cadrul ușii de la intrarea în naos. Remarcă și el ca neobișnuit traseul poligonal al altarului cu unghiul în axul principal est-vest și presupune existența unei bolți cilindrice la naos<sup>9</sup>.

2. Acestei faze i s-a adăugat un pronaos, probabil de la început tăvănit, cu intrări pe latura de sud și de nord ale căror cadre le remarcă la fața locului și de-asupra cărora se găsesc cîte o firidă semicirculară pe care o vedea necesară reprezentării hramului; aceste firide le consideră dispărute prin deschiderea de ferestre de mai tîrziu. Totodată crede că la această fază au existat în fața ușilor lespezi mari de piatră nere-

<sup>6</sup> Arh. CMI, Fond 5.23, Dos. Bis, Rom. unita Hunedoara.

<sup>7</sup> Idem.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

<sup>9</sup> Acest plan este explicat de V. Vătășianu în *Istoria artei feudale în țările române*. Vol. I, 1959, p. 564—565, ca avînd originea în mediul local, fiind asemănător altor realizări din secolul al XV-lea din ținutul Hunedoarei. Savantul leagă zidirea edificiului de privilegiul semnat de Matei Corvin la 1458 pentru ridicarea unei biserici „a sîrbilor și valahilor”. Vezi și planul (fig. 519, p. 569), care prezintă unele diferențe de planul H. Teodor.

gulată îndepărtate neinspirat la execuția trotuarului din beton și astfel anulând posibilitatea cunoașterii nivelului original al solului din jurul monumentului. Tot acestei faze îi atribuie cele două deschideri din perețele despărțitor dintre naos și pronaos, la stînga ușii vechi.

3. Faza a III-a este datată în 1634 cînd s-a înlocuit sistemul vechi de boltire a naosului, transformînd radical monumentul. Intervenția îi era evidentă prin nepotrivirile dintre axul celor 4 coloane interioare și ferestrele pereților de nord și sud, arcada dintre naos și altar; deschiderile dintre naos și pronaos; lipsa de suprapunere sau de simetrie între ferestrele registrului inferior și superior. H. Teodoru remarca mai ales ieșirea din linie a stîlpilor de susținere ai arcului dintre naos și pronaos față de stîlpii interiori.

Ce reține ca reprezentativ pentru această fază „bizantină“ arhitecturală? Următoarele elemente:

— capetele coloanelor centrale construite din abace de formă hexagonală, nepotrivite bolților bizantine<sup>10</sup>;

— nașterile celor 4 bolți cilindrice, ale arcurilor dintre coloane și pereți și ale bolților care acoperă spațiile dintre brațele crucii și care sînt dispuse la aceeași înălțime, ceea ce duce la penetrarea lor;

— turla centrală, tronconică în exterior, nerezemată pe bolțile cilindrice ale brațelor crucii prin pandantive, bolțile formînd prin întretăiere o boltă cu penetrație întreruptă de cilindrul turlei<sup>11</sup>;

— întretăierile bolților de penetrație între ele și cu cilindrul turlei sînt acuzate de un profil de tencuială identic cu al bolților altarului ca o imitație decorativă a nervurilor gotice;

— bolțile cilindrice ale spațiilor dintre bolțile crucii au axul orientat nord-sud iar arcurile de pe coloanele centrale sînt supraînălțate;

— coloanele centrale sînt mai depărtate de zidul vestic al naosului decît de cel estic iar spațiul dreptunghiular dintre ele are laturile de nord și de sud mai lungi decît cele de est și vest;

— grinzile de lemn care subîntind bolțile și arcurile, lipsind la cele 4 bolți cilindrice, au fost tăiate la o intervenție anterioară;

— turla are la exterior o cornișă cu zimți de cărămidă, ceea ce nu există la corpul bisericii;

— traseul și panta acoperișului turlei au fost pronunțate pînă la intervenția lui Wagner (1923), aceasta fiind acoperită cu olane iar corpul bisericii cu șindrila<sup>12</sup>.

4. Faza a IV-a a rezultat în urma construirii turnului clopotniță, datată în 1827, după cum se cunoaște mai demult.

<sup>10</sup> H. T. se și întreba: „Să fie o reîntrebuințare a unor lespezi de pardoseală provenind din vechea biserică sau de la castelul vecin“?

<sup>11</sup> Soluția a părut lui V. Vătășianu dînd naștere „la o structură stingace dar originală“ (op. cit., p. 564) iar lui V. Drăguț ca fiind realizată „cu multe licențe și stîngăcii“ (în *Vechi monumente hunedorene*, 1968, p. 60).

<sup>12</sup> Datele îi sînt furnizate de comparația dintre mariorul fotografic publicat de N. Iorga în *Neamul Romănesc în Ardeal și Țara Românească*, 1906, I, p. 321 și rezultatul intervențiilor lui Wagner. Spre deosebire de V. Vătășianu, care consideră această fază o restaurare mai amplă făcută la 1634, (op. cit., p. 565), ca și de V. Drăguț, care o vede ca „reînoire“ (op. cit., p. 60), H. Teodoru ne lasă să înțelegem o mărire a edificiului.

5. Faza a V-a este rezultatul lucrărilor de după 1923 cînd s-au modificat profilul acoperișului turlei, cornișa, soclul și trotuarul într-o manieră „care nu răspunde unei preocupări de a conserva monumentul în formele-i originale”<sup>13</sup>.

Luînd ca punct de plecare fotografia publicată de N. Iorga — în lucrarea amintită din 1906 —, arhitectul formulează cîteva deziderate ale cercetării monumentului:

- dacă a fost pardosit în vechime cu lespezi de piatră hexagonală;
- dacă erau trei (nu 2) ferestre la frontoanele de nord și sud și dacă acestea nu erau durate din alt material decît restul zidurilor;
- dacă se pot găsi laturile ferestrelor pronaosului la plecarea firidelor semicirculare și dacă nu cumva țesiturile acestor ferestre ca și ale turlei nu sînt lărgiri recente;
- dacă zidurile pronaosului au fost construite cu ale naosului;
- dacă sub tencuială se poate constata forma originară semicirculară a frontoanelor de nord și sud<sup>14</sup>.

Cît privește lucrările de restaurare propriu zise, H. Teodoru a impus lui Wagner următoarele condiții prin avis:

- consolidarea turlei prin înlocuirea grinzilor de lemn ce o susțin cu altele de fier, îmbrăcate în zidărie sau beton;
- învelitoarea să fie din olane care se vor prinde, primul rînd direct pe astereală, iar al doilea bătut pe șipci în aceasta;
- să îndepărteze soclurile de ciment descoperindu-se zidăria veche;
- instalația electrică să fie făcută prin cablu subteran, îngropată în tencuială în zona nepictată și prinsă în agrafe astfel încît să nu taie nici o scenă din zona pictată;

— darea jos a tencuielilor cu ciment și a betoanelor ca și a porțiunilor burdușite care nu au aderență la zidărie, folosindu-se numai mortare de var pentru că cimentul împiedică ieșirea în afară a umezelii;

— la mobilier cerea execuția conformă cu piesele păstrate și montarea la o înălțime care să nu treacă peste nașterea ferestrelor, ca și desființarea cuierelor bătute „barbar” în cuie în zugrăveală<sup>15</sup>.

II. *Castelul Corvineștilor de la Hunedoara* a fost un adevărat examen pentru restauratori și istorici deopotrivă, o serie de intervenții și lucrări executate în perioada interbelică fiind enunțate și de noi într-o lucrare deja amintită<sup>16</sup>. Acestor date le adăugăm încă cîteva care privesc situația după 1940.

La insistențele repetate ale CMI, în primul rînd ale lui C. Daicoviciu prefectura județului Hunedoara înscrie în 1943 suma de 2.000.000 lei, la care se adaugă o alta de 300.000 lei acordată de Uzinele de Fier din Hunedoara pentru lucrări de reconstrucție la podul de acces la castel. Lucrarea se execută, ca și cele dinainte, sub conducerea lui R. Wagner<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> *Loc. cit.*, Fond 5.23, Dos. Bis. rom. unită Hunedoara.

<sup>14</sup> *Idem.*

<sup>15</sup> *Ibidem.*

<sup>16</sup> I. Opreș, *op. cit.*, p. 354—358.

<sup>17</sup> *Loc. cit.*, Fond 5.23, Dos. Castel Hunedoara, adresa prefectului nr. 5652/1943, 8 martie, către Universitatea Cluj—Sibiu, profesorului C. Daicoviciu și adresa CMI nr. 538/1943.

Dar acest complex — care presupunea și atunci un șantier de întreținere continuă — necesita multe alte operații de conservare-restaurare. Cu atât mai mult cu cât fusese sau era vizat de utilizări necorespunzătoare: după ce, din 1940 o serie de încăperi fuseseră ocupate de militari, Sindicatul muncitoresc local cerea în 1945 folosința sa ca spațiu locuibil<sup>18</sup>, apoi se fac intervenții pentru ridicarea unui spital în imediata sa vecinătate<sup>19</sup> iar în 1948 se hotărîse chiar depozitarea grîului în Sala cavalerilor<sup>20</sup>. În aceste condiții sînt desemnați arhitecți Horia Teodoru și Ștefan Balș să cerceteze în cîteva rînduri monumentul. Se constatase cu acel prilej nevoia stringentă a consolidării zidăriei, reparației învelitoarei și a completărilor de țiglărie. Prin dispoziția Consiliului de Miniștri, respectiv a dr. Petru Groza, se acordă un prim fond de restaurare de 200.000 lei. În adresa ce comunica Primăriei Hunedoarei cele de mai sus, președintele CMI, C. Daicoviciu, preciza că „Domnul Prim Ministru insistă ca lucrările să se facă în cea mai strictă economie, banul public cheltuindu-se cu o desăvîrșită chibzuință. Domnia sa își rezervă dreptul de a inspecta și cerceta mersul lucrărilor”<sup>21</sup>.

Conducerea șantierului, care în sfîrșit se părea că se organizează, este încredințată tot arh. Wagner. În iarna aceluiași an se aprobă lucrările de tîmplărie (meșter Petru Nagy) și țiglăria necesară, rămînînd ca primăria să se ocupe în continuare de bunul mers al șantierului<sup>22</sup>. Totuși lucrările trenează, astfel că atunci cînd delegatul Ministerului, G. Cazimir le cercetează raportează că „o parte a acoperișului Castelului Corvin este stricat și ploaia pătrunde în interior; unul din zidurile exterioare este crăpat și poate să se prăbușească, iar podul mobil peste care se făcea intrarea în castel este putrezit. În condițiile arătate Castelul Huniade, care are și piese muzeografice, nu poate fi vizitat”<sup>23</sup>. Tot în acest sens, la 17 nov. 1950 Secția Cultură și Artă a Comitetului provizoriu al regiunii Hunedoara—Deva, raporta: „Reparația și renovarea castelului a fost o preocupare în mică măsură — e drept — a regimurilor trecutului. Astăzi cu atât mai mult credem că ar fi necesar să nu lăsăm aceste bunuri pradă intemperiilor și a timpului care a început să-și lase urmele distructive. . .”<sup>24</sup>.

Situația se impunea rezolvată cu atât mai mult cu cît anual cca. 20.000 vizitatori călcau pragurile monumentului.

În vederea adunării tuturor datelor arh. Vasile Moisescu, delegat să studieze lucrările necesare, raportează că: „Cerințele de reparații și lucrări de restaurare pentru punerea în adevărata lui valoare și stare de

<sup>18</sup> *Loc. cit.*, fond. cit., adresa Sindicatului nr. 302/1945, 18 iunie către Ministerul Cultelor și artelor.

<sup>19</sup> *Loc. cit.*, adresa Uzinelor de Fier Hunedoara nr. 1255/1946 și răspunsul CMI nr. 257/1946.

<sup>20</sup> *Loc. cit.*, Raport Wagner, 17 iulie 1948. Acțiunea, care presupunea și unele intervenții la zidurile interioare, a fost stopată categoric prin telegrama nr. 731 din 26 iulie 1948 semnată de C. Daicoviciu.

<sup>21</sup> *Loc. cit.*, adresa CMI nr. 702/1948, 5 iulie.

<sup>22</sup> *Loc. cit.*, adresa Direcției Arte Plastice nr. 330/1949, 7 februarie către Primăria Hunedoarei.

<sup>23</sup> *Loc. cit.*, Raportul Serviciului Muzeo-Monumente, 8 noiembrie 1950.

<sup>24</sup> *Loc. cit.*, Raport semnat de Popa Savia.

bună întrebuințare a acestui monument sînt foarte mari și ar necesita cheltuieli mari, însă ar fi cel mai indicat local pentru un Muzeu Regional și un Cămin Cultural<sup>25</sup>. El întocmește și devizul lucrărilor, propunînd pentru primele etape suma de 542.571 lei<sup>26</sup>. În baza propunerilor sale direcția Muzeu și monumente — preluîndu-le — se adresa la 27 nov. ministrului Ed. Mezincescu<sup>26</sup>. Ca o consecință pozitivă, în 1951 încep lucrările sistematice, continuate în 1952 cînd se acordă din fondurile centrale 5.000.000 lei pentru restaurare<sup>27</sup>. Din acest moment șantierul deschis va asigura păstrarea și apoi punerea în valoare așa cum presupune mărețul ansamblu.

III. În anul 1944 la CMI se prezenta ca urgentă lucrarea de restaurare a bisericii „Coborîrea Sf. Duh“ de la Cinciș<sup>28</sup>. Cel care o studiază și-i întocmește releveul este arh. V. Moisescu, tot el propunînd executarea de reparații la bolta naosului — prin folosirea unor tiranți îngropați —, readucerea fundației la nivelul primar în special în latura de vest și înlocuirea învelitoarei. Sprijinind referatul Șt. Balș solicita 250.000 lei ca ajutor central pentru o lucrare ce stabilea prin deviz suma de 2.300.000 lei<sup>29</sup>. Tergiversarea lucrărilor a durat cîtiva ani, abia în 1950 aprobîndu-se devizul. Fiînd un monument de vîrf din arhitectura transilvană, documentația realizată de V. Moisescu cu acel ultim prilej se constituie ca o sursă documentară.

IV. Încă din 1936 prefectura județului Hunedoara semnalizează CMI că *Gorunul lui Horia* „este pe cale de a se distruge“<sup>30</sup>. Menținerea și studiarea mijloacelor de conservare a acestui unicat a fost preluată de presa vremii<sup>31</sup>. *Gorunul* fusese declarat deopotrivă monument al naturii (1922) și monument istoric. În ce privește prima sa calitate, conservarea lui intrase în atenția Comisiei Monumentelor Naturii, respectiv a lui Al. Borza, care în 1944 — în urma unor soluții — se adresează Societății „Mica“ din Brad pentru acordarea materialelor necesare. Din păcate vechimea și condițiile concrete nu permiteau o soluție definitivă.

De aceea, de soarta acestui monument se interesează, în primăvara anului 1950, primul ministru, P. Groza. Ca efect, Consiliul de miniștri cere la 23 mai 1950 Comisiunii Monumentelor Istorice să stabilească măsuri care să ducă la „1. Conservarea *Gorunului* istoric de mare valoare tradițională pentru Țara Moșilor; 2. conservarea mormîntului lui Avram Iancu. Acest cimitir ocupă un loc de frunte în cultul poporului din Ardeal deci nu poate scăpa preocupărilor noastre întreținerea lui“<sup>32</sup>.

Trimis de Serviciul muzeelor și monumentelor să studieze situația ansamblului memorial de la Țebea, arh. Moisescu întocmește un deviz

<sup>25</sup> Deviz în loc. cit.

<sup>26</sup> Loc. cit., Referat nr. 13449/1950, 29 nov.

<sup>27</sup> Loc. cit., Adresa Serviciului Muzeu-monumente către Comitetul executiv al Sfatului regional Hunedoara, nr. 3021/1951, 21 dec.

<sup>28</sup> V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 566; V. Drăguț, *op. cit.*, p. 59.

<sup>29</sup> Arh. CMI, Dos. Cinciș. Lucrări executate între 1951—52.

<sup>30</sup> Arh. CMI, fond 5.38, Dos. Horia, adresa nr. 14633/1936, 5 martie.

<sup>31</sup> Vezi „Universul“ din 20 dec. 1941 și 30 mai 1942.

<sup>32</sup> Arh. CMI, Fond 5.38.

în care propunea, între altele, ca lucrarea de conservare a *Gorunului* să fie dată în grija ing. silvic Voicu, de la Ocolul silvic Baia de Criș<sup>33</sup>.

\*  
\* \*

Alese din materialul arhivistic foarte bogat în ce privește istoricul lucrărilor de ocrotire a monumentelor din ținutul Hunedoarei, aceste câteva exemple sînt din multe puncte de vedere semnificative. Lor li s-au fi putut adăuga și altele, mai ales pentru primii ani ai puterii populare din țara noastră, cînd și monumentelor acestor locuri li s-au acordat fonduri și atenția cuvenită.

De altfel am trecut, cu bună știință, peste începutul lucrărilor de cercetare și restaurare a bisericii de la Densuș — din vara și toamna anului 1948 — făcute sub îndrumarea lui V. Vătășianu, H. Teodoru, s-au lăsat deoparte grija manifestată de P. Groza pentru soarta altor monumente: de exemplu în iulie 1948 el hotărîse acordarea din fondul prezidențial a 100.000 lei pe seama Muzeului din Deva „cu dorința de a fi folosit în felul următor: circa 20.000—30.000 lei pentru muzeu (reparații, achiziții etc.). Circa 80—70.000 lei pentru îngrijirea, curățirea și conservarea ruinelor cetății Deveii<sup>34</sup>. Nu am amintit despre lucrările de ridicare topografică de la cetatea Piatra Roșie, și acestea executate de H. Teodoru în primăvara lui 1950, care anunțau începuturile campaniilor sistematice de săpături și conservare a cetăților dacice din Munții Orăștiei.

Toate acestea, sprijinite pe o tradiție a grijii față de *memoria* colectivă, păstrată mai întîi de toate și cel mai bine prin monumentele istorice, tradiție de care oamenii acestor locuri au tot dreptul să se mîndrească, amintesc datoria pe care o avem de a continua să păstrăm și să ținem la loc de mare cinste patrimoniul nostru cultural.

#### DE L'HISTOIRE DE LA SAUVEGARDAGE DU PATRIMOINE CULTUREL DE HUNEDOARA

##### Résumé

Les documents d'archives étudiés par l'auteur mettent en évidence les efforts déposés, le long du temps, surtout après le 1944, pour la sauvegarde des monuments du département de Hunedoara.

<sup>33</sup> *Loc. cit.*, fond. cit., Devizul lucrărilor de amenajare a ansamblului se ridică la suma de 382.000 lei.

<sup>34</sup> *Loc. cit.*, Fond 5.15, Dos. Muzeu Deva, adresa CMI nr. 704/1948, 17 iulie.